

Orice tentativă de reconstituire a ceea ce a însemnat lumea cărții pentru societatea românească din secolul al XVII-lea trebuie să se contureze în funcție de două coordonate principale. Prima ar fi cea legată de circulația cărții, fenomen care devine un argument serios în problema existenței conștiinței unității de neam a românilor, dincolo de granițele politice. A doua direcție spre care trebuie să ne dirijăm atenția ar fi cea care ne determină să privim cartea în momentele ei de stabilitate, de infiltrare înspre diferite medii culturale și înspre diferiți posesori. Subiectul investigației este identic în ambele cazuri: cartea veche românească; doar atributele ei sunt diferite: cartea "călătorească" - factor al unității culturale a românilor și cartea "statornică" - obiect al dialogului între diferite nivele culturale. Cum fenomenul circulației cărții a fost analizat în numeroase studii, vom încerca să descifrăm problema destinului cărții în societatea românească a secolului al XVII-lea, în sudul Transilvaniei. Încercarea noastră se va opri asupra câtorva repere: proprietarul cărții, posesorul ei, scopul în care era folosită cartea. Abordând subiectul din această perspectivă mai puțin cunoscută, vom redescoperi universul cărții românești, într-o zonă a principatului care se află la interfață cu ambianța culturală de la sud de Carpați.

Încercând mai întâi o ierarhizare a compartimentelor sociale în care se includ persoanele care participă la achiziționarea de cărți suntem martorii convergenței a două lumi: pe de o parte lumea satului, pe de altă parte lumea care poartă amprentele modului de viață urban. Cele două lumi se întâlnesc de astă dată în eforturile comune de a-și procura cartea. În general se regăsesc, pe parcursul unui întreg secol, cam aceleași categorii sociale care s-au orientat spre achizițiile livrești. O adevărată ierarhie bisericească, antrenată cel mai mult în acest act de cultură, transpare dincolo de însemnările marginale de pe filele cărților: protopopi, preoți, dieci, călugări din întreaga zonă sud-transilvăneană. Exemple elocvente sunt numeroase: "Această păcuenie cumpăratu-o eu, protopop Ioan ot Ilia"¹ sau Cazanăa lui Varlaam de la Ohaba de sub Piatră (jud. Hunedoara) care păstrează între filele ei autograful mitropolitului Sava II Brancovici². Și protopopul Gheorghe din Hunedoara a deținut o Evangheliă învâțătoare (Mănăstirea Dealu, 1644) până în 1699 când o vinde cu suma de 22 florini³.

Numeroase tranzacții comerciale îi au drept protagoniști pe preoții comunităților din sudul Transilvaniei. O Cazanăa a lui Varlaam ajunge la scurt timp de la apariție în părțile Hunedoarei aflându-se în proprietatea unui anume Popa Toader⁴. Un exemplar din Evangheliarul românesc, tipărit de Coresi (1561), îl deține în 1672 familia preotului Ionașcu din Ilia⁵. Popa Matei cumpără în același an o Evangheliă învâțătoare de la Popa

1. Catalogul cărții vechi românești din colecții B.C.U. - Cluj Napoca, vol. I, Cluj Napoca, 1984, p. 28-29; F. Dudaș, Cazanăa lui Varlaam în Transilvania, Cluj Napoca, 1983, p. 308 (în continuare Cazanăa).

2. F. Dudaș, op. cit., p. 333.

3. I. Corlăș, Însemnări de demult. Iași, 1975, p. 185.

4. F. Dudaș, op. cit., p. 386-387.

5. C. Dima, Gh. Buluță, S. Ceașu, Carte veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului, București, 1985, p. 19.

Radu din Voța (jud. Hunedoara) și notează evenimentul pe filele cărții ⁶. Uneori o carte nu rămâne decât pentru scurt timp în părțile sudice ale Transilvaniei: Popa Gheorghe din Hondol (jud. Hunedoara) a deținut o Cazană din 1680 până în 1682, când o vinde în părțile mureșene cu 17 florini ⁷. Alteori, unele apariții livrești ajung foarte repede în zona care ne interesează: "Această carte au cumpărat într-acel an când s-au și tipărit... Popa Petru din Laz" ⁸.

Conștientă de înalta valoare spirituală a acestor lucrări, comunitatea preotească încercă să păstreze cartea în familie. Printr-o "dispoziție testamentară" ea este lăsată rudelor apropiate: "Eu, Popa Petru din Sebeș am dat această carte, anume Păucenie, lui Popa Pantea, adică ginerelui meu din Gleaden" ⁹. De multe ori fiii de preoți urmează aceeași carieră profesională ca și părinții lor, fapt ce îi determină pe aceștia din urmă să le încredințeze câte ceva din lucrurile de preț ale familiei. Popa Vasile din Aninoasa aduce din Țara Românească o Pravilă de-a lui Matei Basarab, pe care o va dăruii fiului său, diaconul Radu ¹⁰. Regăsim chiar și o genealogie a unei astfel de familii preoțești care a locuit în zona Brașovului: "Dat de popa Constantin fiul lui popa Mihu fiul lui popa Dobre, nepotul de fiu al ermonahului Timoftei..." ¹¹.

Această tentativă a preoților de a menține cartea în cadrul familiei își găsește mai multe explicații: în primul rând, e interesul de a nu îndepărta aceste obiecte de preț ale familiei care au nu numai o valoare materială ridicată, dar și o valoare morală considerabilă. În al doilea rând gestul în sine este firesc mai ales atunci când fiii, ginerii, frații aparțin aceleiași categorii profesionale: cea de preot.

Inițiative asemănătoare pornesc și din mediul orășenesc, dovadă stând donația de carte pe care o face protopopul Gheorghe din Hunedoara, Mănăstirii Plosca, gestul său fiind desigur prețuit de călugării de acolo ¹².

Un destin destul de ciudat i se rezervă unui Minei aflat la mănăstirea Daia. Aflându-se în proprietatea iermonahului Iosif, care l-a adus tocmai din București, acesta stabilește ca, după moartea lui, exemplarul să rămână fiului său, iar dacă acesta va muri, atunci să revină fraților săi care se află unul în Țara Moldovei, în târgul Bacăului, iar celălalt în Țara Munteniei, lângă București. Și totuși, la scurt timp după ce a luat această hotărâre, renunță la ea și vinde cartea unui preot din Viștea de Jos (jud. Brașov) ¹³.

Nu numai preoții ci și soțiile lor sunt interesate în aceste tranzacții comerciale, orientându-se astfel încât, dacă este posibil, cartea să rămână tot familiei: "Această carte, anume Păucenie o am vindut eu, proteasa popii Pătru din Șugag junere(lui) meu" ¹⁴. Nu lipsesc însă nici situațiile în care actul de vânzare-cumpărare depășește sfera familiei:

6. E. Pavel, Cărți cu însemnări manuscrise (I), în Sargetia, XIII, 1977, p. 581.

7. F. Dudaș, op. cit., p. 236-237; G. Alicu, Circulația cărții vechi românești în jud. Cluj (VII), în ActaMN, XXI, 1984, p. 785.

8. D. Dreghiciu, Cartea românească veche în câteva colecții de pe Valea Sebeșului (III), în Apulum, XX, 1982, p. 500 (este vorba de Chiriadodromionul de la Săsciori - Alba).

9. Exemplarul Cazaniei lui Varlaam de la Sebeș - Alba. F. Dudaș, op. cit., p. 366-368.

10. Idem, Carte vechi românească în Bihor. Secolele XVI-XVII. Catalog, Oradea, 1977, p. 85-86.

11. N. Ioarga, Studii și documente cu privire la istoria românilor, vol. XIII, București, 1906, p. 66.

12. Ibidem, p. 145.

13. Ibidem, p. 168-169.

14. F. Dudaș, Cazană, p. 386. Alți autori localizează cartea la Șibot (jud. Alba) - vezi D. Lupan, Carte vechi românească în biblioteca Muzeului din Sebeș, în Apulum, XIX, 1981, p. 485.

"Această carte s-au cumpărat de Iosiv diacul din Spin, de la preuteasa popii Mihai din Orăștie" ¹⁵.

Adesea eforturilor unui preot de a cumpăra o carte i se alătură și alți confracți de-ai săi, care își văd astfel încununată eforturile, cartea având în acest caz mai mulți proprietari: "Să știe că am cumpărat noi, popii din Netotul, anume popa Bucur și popa Radu și popa Irlime... și satul amestec n-are nimic la carte, căci popii au dat bani pe această sfântă carte" ¹⁶.

Această lume a proprietarilor de carte este atât de diversificată încât, alături de preoți, călugări și dleci, avem posibilitatea să întâlnim și personaje ale căror destine sunt ancorate unui mediu cărturăresc: dascălii și logofeții. Spre exemplu Cazania de la Feldloara (jud. Brașov) s-a aflat în proprietatea unei pături elitiste din zonă din rândul căreia s-a distins dascălul Cândea din Racovița (jud. Brașov) apoi Ion Logofătul aflat în slujba boierului Oprea ¹⁷. Nici dascălul de la școala din Scheii Brașovului nu va uita să lase posterității înscrisura numelui său printre proprietarii altei Cazanii: "Aceste puține le-a scris dascălul Pătru, fiul lui Pătru Cărașu din Schei". Conștient de valoarea exemplarului pe care îl posedă el copiază chiar un fragment din carte care lipsește. Pătru Cărașu a procurat probabil exemplarul cu prilejul unuiu din drumurile sale din Moldova sau Țara Românească, având convingerea că îi va fi folositor fiului său care la 1675 era dascăl ¹⁸. Exemplul prezentat nu este un caz izolat deoarece câțiva ani mai târziu dascălul Costea ¹⁹ și apoi dascălul Văsiu ²⁰, ambii din Schei, sunt fericiții proprietari ale unor opere tipografice din secolul al XVII-lea.

Spre sfârșitul sec. al XVII-lea sunt tot mai frecvente cazurile în care persoane laice încearcă să obțină, pe diverse căi, felurite cărți tipărite în țările române. În general, în sudul Transilvaniei ne întâlnim cu un grup foarte eterogen de astfel de persoane, mai ales din punctul de vedere al gradului de instrucție pe care îi are fiecare. Este revelator exemplul boierului Coman din Ucea de Sus (jud. Brașov), deținător al unei Cazanii ²¹. Se remarcă și situații în care unii locuitori care își desfășoară activitatea în mediul bisericesc, să simtă dorința de a face donații în favoarea lăcașurilor de cult. Astfel Hagi Ilie din Bălgărad cumpără în 1669 o Cazanie și o dăruiește "bisericii din târg, la Sf. Nicolae" ²². Zece ani mai târziu, o "păucenie de Moldova" este dăruită Mitropoliei Bălgăradului de către Petru Ceaușul ²³. La cumpăna dintre două secole, în 1700, Mihail din neamul Albeștilor, clisariul Coziei, dăruiește un Triod de Buzău bisericii din Rășinari ²⁴. Nu lipsesc din acest tablou al deținătorilor de carte persoane cu funcții administrative: Ianoș Bălaș "secretariul

15. N. Iorga, op. cit., p. 194.

16. Exemplarul Cazaniei de la Gura Văii (jud. Brașov): F. Dudaș, Cazania, p. 288-289.

17. Ibidem, p. 274-275.

18. Ibidem, p. 438; I.B. Mureșianu, Cartea veche românească din Banat, Timișoara, 1984, p. 190-191; C. Feneșan, Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat, în Studia U.B.B., s. Historia, nr. 17, 1972, p. 18. Este vorba despre Cazania de la Groșii Noi (jud. Timiș), care în secolul al XVII-lea s-a aflat o vreme în sudul Transilvaniei.

19. N. Iorga, op. cit., p. 65.

20. Ibidem, p. 67.

21. F. Dudaș, Cazania, p. 399.

22. Ibidem, p. 432.

23. Ibidem, p. 189.

24. I. Cristache-Panait, Considerații privitoare la prezența în Transilvania a tipăriturilor bucureștene din veacul al XVII-lea, în BOR, 1981, nr. 3-4, p. 335.

românesc al cetății Sibului) deține un Chiriadromion și interzice categoric oricărei alte persoane să mai scrie pe această carte: "și aceasta să știe toți preoții, din preotul în preot, caril vor fi la această sfântă beserecă din Bungardu, iar sfintele voastre alte pomelnice străine să nu mai scrieți întru această carte a nostru, fără numai ce am scris noi" ²⁵. Probabil că în momentul când a oferit cartea preotului spre folosul comunității, s-a gândit că gestul său trebuie să-l distingă de ceilalți locuitori. Chiriadromionul a fost o carte care s-a tipărit și cu cheltuiala protopopului "Ghiorghe, notarășul Dăianului". De aceea acesta își păstrează câteva exemplare pe care le oferă unor membri ai familiei sale ²⁶.

Numeroase cărți se află în proprietatea unor locuitori obișnuiți care probabil au făcut eforturi materiale deosebite pentru a le procura. Locuitorul Bran din Pianu de Sus (jud. Alba) cumpără în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o Cazanie cu 13 florini ²⁷. Iovan Joca din Crișcior (jud. Hunedoara) oferă 39 de florini pentru a cumpăra un exemplar din aceeași carte ²⁸. Nu de puține ori aceste persoane nici nu pot să consemneze singure gestul lor, pentru că gradul lor de instrucție este mult prea scăzut. De aceea lasă amănuntul acesta în seama preotului din sat: "Pisah popa Ionașcu. Asta carte este a lui Pătru Bruzan ot Ocoliș... 1694" ²⁹ sau "scris-am eu popa Iovan Axentie să știe că aciastă carte cine au luat, aciastă muiere la nume Ana" ³⁰. În marea majoritate a acestor cazuri cărțile sunt donate de către proprietari bisericii sau preotului din sat, așa cum se întvede limpede din numeroase însemnări: "Luat-au cartea Ion din Blinținți și au dat lui popa Oprea din Răchita ca să-i pomenească părinții..." ³¹. Gestul lor are în sine o valoare deosebită: el reprezintă o recunoaștere tacită a importanței care se acordă funcției de preot într-o comunitate. Începutul secolului al XVIII-lea ne poate oferi și o situație inversă: De data aceasta preotul este cel care oferă cartea unui laic: "Când am luat această păucenie a popii Gherman și o am dat feciorului meu lui Ionașcu a fost anii domnului 1701..." ³². Deși situația aceasta este încă izolată ea își va găsi similitudini în numărul mereu crescând de cititori de carte din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Printre proprietarii de carte care s-au aflat o vreme în sudul Transilvaniei, își înscriu numele și câteva personaje bine cunoscute în climatul cultural al epocii. Vasile Sturze Moldoveanu, cel mai activ copist de la sfârșitul veacului al XVII-lea, semnează pe Cazania de la Peșelca ³³ (jud. Alba), după care realizează o copie manuscrisă ³⁴, precum

25. N. Iorga, op. cit., p. 71; D. Braicu, V. Bunea, Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile arhiepiscopiei Sibiului, Sibiu, 1980, p. 136.

26. E. Mârza, D. Dreghiciu, Itinerariile unei tipărituri bălgrădene. "Chiriadromionul" de la 1699 în jud. Alba, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic*, XI, 1987, p. 67.

27. F. Dudaș, Cazania, p. 337-339.

28. Ibidem, p. 258-260.

29. Este vorba despre un exemplar din Tetraevanghelul lui Coresi din 1560-1561. E. Pavel, *Cărți cu însemnări manuscrise* (II), în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 309.

30. D. Braicu, V. Bunea, op. cit., p. 84 (însemnare pe o Psaltire).

31. D. Lupan, Carte veche românească în biblioteca Muzeului din Sebeș, în *Apulum*, XX, 1982, p. 508; E. Mârza, D. Dreghiciu, op. cit., p. 70.

32. D. Dreghiciu, Carte veche românească în câteva colecții de la Valea Sebeșului (Considerații preliminare), în *Apulum*, XVII, 1979, p. 370-371; N. Iorga, op. cit., p. 121.

33. F. Dudaș, Cazania, p. 337.

34. M. Anton, X. Poptelecan, I. Buzași, O copie inedită după "Cartea românească de învățătură" a lui Varlaam, 1643, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 207.

și pe un manuscris copiat la Mănăstirea Plosca, în Hunedoara. Însemnarea lăsată de el se detașează prin stilul literar și prin cunoașterea corectă a situației politice: "și era frig și nemșii în țară. Când au mersul feciorul lui Apafi Mihaiu craiul Ardealului la Beci, vâleat 1695" ³⁵. Cunoscuta familie Tempea, care a avut un loc important în anturajul cultural brașovean, deține un exemplar din Mineele de la Buzău din 1698. Faptul că în 1727 cartea e legată pentru a doua oară demonstrează gradul ridicat în care a fost supusă întrebuințării și lecturii ³⁶. Al treilea personaj cunoscut este vlădica Atanasie Anghel, care dăruiește un Chiriadodromion fratelui său Popa Gheorghe din Oradea ³⁷. În toate aceste trei situații este vorba de persoane cu un înalt grad de instruire care, fiind conștiente de valoarea acestor lucrări, nu vor ezita să le ofere sau să le recomande rudelor apropiate.

Fenomenul care poate oferi o imagine destul de spectaculoasă asupra destinului ce i se rezervă cărții în societatea românească este cel al daniilor. El se regăsește cu ușurință pe diferite trepte ierarhice, începând cu sincerele gesturi de solidaritate umană pentru înzestrarea bisericilor cu diferite lucrări tipografice: "Cu mila lui Dumnezeu au cumpărat câțiva săteni din Ocolușul Mare această sântă Evanghelle anume popa Pavel, Cizbăcă Simion, popa Todor, popa Văsăiu, Bocan Ion..." ³⁸. Asemenea exemple se întâlnesc destul de frecvent, dar importanța lor documentară crește pe măsură ce printre donatori îi regăsim pe oamenii de cultură ai epocii. Mitropolitul Bălgradului, Atanasie Anghel încearcă să suplinese prin gestul său nevoia de carte ce se resimte în diferite locuri. Astfel la 1700 el dăruiește Mitropoliei câteva cărți, printre care s-au aflat "Păucenie de aceste de ale noastre" (deci un Chiriadodromion) ³⁹ și cinci Minee de Buzău ⁴⁰. Dar nu numai cei mai importanți lăcaș de cult al principatului beneficiază de o asemenea ofertă, ci și biserica satească a Geomalului (jud. Alba) ⁴¹.

O semnificație politică deosebită, o importanță culturală și o distincție aparte au daniile domnești, daruri de carte românească făcute de către domnitorii Țării Românești și ai Moldovei, dar și de principii Transilvaniei. Mărturie în acest sens rămâne Cazania lui Varlaam de la Comana de Jos (jud. Brașov): "Această sfântă carte o a cumpărat sfintei biserici lo Apafi Mihail și Doamna lui Ana Bornemisa să le fie pomană din fii în fiii..." ⁴².

Gesturile de solidaritate umană sunt parcă mai expresive atunci când cartea vine din partea domnitorilor de peste munți. În 1656 Gheorghe Ștefan dăruia o Cazanie, prin intermediul diacului Ioan, trimis probabil în misiune diplomatică în Ardeal, satului Măceu din Țara Hațegului ⁴³.

35. I. Corfus. op. cit., p. 66.

36. M. Tatușescu (coord.), *Țipărituri românești existente la Brașov*, Brașov, 1980, p. 104-105.

37. E. Mârza, D. Dreghiciu, op. cit., p. 67; F. Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*, p. 167.

38. Idem, *Cazania*, p. 331-333; *Cartea veche românească în colecțiile B.C.U. - București, București*, 1972, p. 19.

39. E. Mârza, D. Dreghiciu, op. cit., p. 66.

40. D. Dreghiciu, *Colecția de carte românească veche a Bibliotecii documentare "Timotei Cipariu" din Blaj*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 249.

41. D. Lupan, L. Hațeganu, *Carte veche românească în bibliotecă Muzeului de istorie din Alba Iulia*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 367; E. Mârza, D. Dreghiciu, op. cit., p. 67.

42. F. Dudaș, *Cazania*, p. 253-254.

43. Ibidem, p. 315-316.

La sfârșitul secolului al XVII-lea numele lui Șerban Cantacuzino și al lui Constantin Brâncoveanu erau cunoscute locuitorilor din perimetrul sudic al Transilvaniei, datorită stăruinței celor doi domnitori de a se erija în apărători fervenți ai ortodoxiei. Posesori și ai unor moșii din zonele Sibiului și Brașovului, aceste două personalități încep să difuzeze masiv carte munteană în spațiul transilvan. Ca o ripostă la tendințele de catolicizare a românilor, impuse de noile autorități ardelen, asistăm la donații impresionante de carte de cult, tipărită în Țara Românească, dar destinată tuturor românilor. Dania se face de multe ori prin intermediul unor înalți prelați, hirotonisiți la sud de Carpați. Astfel în 1683, Sava Veștemeanul se întoarce în Ardeal cu daruri livresci din partea lui Șerban Cantacuzino. În numele domnitorului el dăruiește bisericii din satul Veștem (jud.Sibiu) o Evangheliie, pentru pomenirea veșnică a lui Sava Brancovici, decedat de curând ⁴⁴. Prin intermediul aceluiași mitropolit al Ardealului sunt donate satului Daia din zona Sibiului o Evangheliie și un Apostol ⁴⁵. Satul Tilișca (jud. Sibiu), a cărui biserică a fost sfințită de vlădica Sava, primește "din mila lui Dumnezeu Șerban vodă Cantacuzino..." aciastă sfântă evangheliie" ⁴⁶. Exemplele nu se opresc aici: exemplare ale Apostolului sunt dăruite în satul Breaza ⁴⁷ și la biserica din Prejmer ⁴⁸ în zona brașoveană. Alte două Evanghelii intră în stăpânirea colectivităților din Pianul de Sus (jud. Alba), ⁴⁹ și din Oarda de Sus (jud. Alba) ⁵⁰ tot prin donații cantacuzine. Impresionați de acest interes care le este acordat de domnul muntean, locuitorii Transilvaniei îi vor păstra o pioasă imagine și după moartea acestuia: "Această Evangheliie este dată de pomană de răposatul Șerban Vodă bisericii de la Vizocna (Ocna Sibiului)" ⁵¹.

Nu numai Șerban Cantacuzino, ci și Constantin Cantacuzino, recunoscut drept unul dintre cei mai instruiți cărturari ai aceluia timp, face donații de carte în folosul fraților de peste munți. Dintre acestea se păstrează darul făcut satului Recea (Apostolul din 1683, Penticostarul din 1701 și Octoihul din 1706) ⁵² și Triodul oferit satului Berivoiu-Mic. ⁵³

Patronajul asupra Transilvaniei, inițiat de Șerban Cantacuzino, este continuat de succesorul său la tron, Constantin Brâncoveanu. În anii de cumpănă pentru mitropolia românească din Alba Iulia, domnitorul dăruiește acestui așezământ seria completă a Mineelor apărute la Buzău ⁵⁴.

44. N. Iorga, Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat. vol.I, București, 1977, p. 84; D. Braicu, V. Bunea, op.cit., p.104-105; C. Dima-Drăgan. Biblioteca unui umanist: Constantin Cantacuzino stolnicul, București, 1967, p. 266.

45. I. Cristache - Panait, op. cit., p.340-341.

46. N. Iorga, Studii și documente..., vol. XIII, p. 193; D. Braicu, O carte dăruită de Șerban Cantacuzino satului Tilișca, în Valori bibliofile în patrimoniul cultural național. vol.I. Rm. Vâlcea, 1980, p.178; C. Dima Drăgan, op. cit., p.266; I. Cristache - Panait, op. cit., p. 103-104.

47. F. Dudaș, Vechi cărți românești călătore, București, 1987, p. 72.

48. Ibidem.

49. Ibidem.

50. Ibidem.

51. D. Braicu, V. Bunea, op. cit., p. 104.

52. F. Dudaș, Vechi cărți românești călătore, București, 1987, p.72.

53. N. Iorga, Studii și documente..., vol. XIII, p. 54; C. Dima- Drăgan, op.cit.,p.275.

54. F.Dudaș, op. cit., p.73.

Brâncoveanu manifestă un interes deosebit mai ales pentru ajutorarea posesiunilor sale din sudul Ardealului. În Țara Făgărașului el stăpânește două moșii: Sâmbăta de Sus și Poiana Mărului, cărora li se alătură ctitorirea unei biserici în Făgăraș. Toate acestea beneficiază de multe daruri, inclusiv cărți necesare cultului ortodox.⁵⁵

Cele mai valoroase danii domnești (cantacuzine și brâncovenești) atât dintr-o perspectivă cantitativă, cât și dintr-una calitativă, rămân cele făcute așezământului din Scheii Brașovului. Într-un "catastif" al lăcașului sunt înregistrate aceste obiecte de preț: un Pracsiu, o Evanghelie și un Molitvelnic - de la Șerban Cantacuzino; Biblia de la București, două exemplare din Mărgăritarele lui Ioan Zlatoust, Triodul de la Buzău (1700), un Apostol de București, un Octoih, un Triod-Penticostar de la Buzău (1697), un Penticostar din 1701 de la Buzău, alt Triod și un Apostol, seria Mineelor de la Buzău (1698), toate dăruite de Constantin Brâncoveanu.⁵⁶ Această atitudine a domnilor munteni certifică însemnătatea pe care ei o acordau centrului cultural din Scheii Brașovului. La rândul ei comunitatea își exprimă recunoștința printr-un limbaj aparte. Numele lui Constantin Brâncoveanu este asociat cu un lanț întreg de epitete scrise cu pioșenie pe filele Mineelor de Buzău: "Luminatul între domni, blagorodnicul creștin, milostivul, încredințatul și iubitorul cu tot sufletul de sfintele biserici..."⁵⁷

Dorința de a deține o carte a declanșat câteodată și conflicte între locuitori, ajungându-se până la întrunirea soboarelor de judecată pentru clarificarea situației. Spre exemplu, pentru Cazania de la Geoagiu de jos (jud. Hunedoara) s-au judecat Boldoc Mărian și Ion din Bolna, la curtea "măriei sale Urălăi Miclăuș". Instanța de judecată a fost alcătuită din reprezentanți ai preoțimii din zonă: "protopopul din Ruși, popa Ioaneș din Bolna, popa Vadeșu din Rapolt, popa Anghel din Cigmău, popa Marian din Bozășu, popa Gheorghe din Mada și birăul din Geoagiu cu doi oameni".⁵⁸ Al doilea proces este mult mai semnificativ pentru că el se desfășoară chiar în prezența mitropolitului Varlaam al Ardealului: la 1684 în fața soborului de judecată, întrunit la mănăstire la Bălgrad, se înfățișează Lațcu împreună cu Mihai Morariu, iar în partea adversă Popa Oprea din Lancrâm. Discuțiile se poartă în jurul unei Evanghelii învățătoare din 1644. Ea va fi în cele din urmă acordată lui Popa Oprea și pusă sub jurământ, astfel încât nimeni să nu i-o poată lua.⁵⁹

La o analiză amănunțită a proprietarilor de carte se conturează tentative de achiziționare a cărții ce vin din partea unui anturaj social diversificat. Multe cazuri sunt cele în care cartea s-a aflat în proprietatea unor preoți, dar și laici, pentru scurt timp însă, fiind apoi donată bisericii, în virtutea unui fenomen similar care se petrecea din inițiativa elitei politice a țării, a domnitorilor. Cartea ajunge astfel din proprietatea unui individ în proprietatea colectivă a comunității, fiind păstrată în bisericile din secolul al XVII-lea. Este semnificativ faptul că se perpetuează tradiția ce domina în secolul anterior ca aceste cărți

55. N. Ioarga, Pagini alese din însemnările de călătorie..., I, p. 36, 59.

56. F. Dudaș, op. cit., p. 73; D. Braicu, V. Bunea, op. cit., p. 149-150; V. Oltean, Cartea românească din Scheii Brașovului, factor de unitate națională, în Valori bibliofile în patrimoniul cultural național, vol. I, Rm. Vâlcea, 1980, p. 180-186.

57. M. Tatușescu, op. cit., p. 105.

58. F. Dudaș, Cazania, p. 281-282.

59. C. Bica, Tipărituri românești vechi existente în Biblioteca Battyaneum din Alba Iulia, în Apulum, XVIII, 1980, p. 235.

să fie citite de preot în biserică în fața mulțimii de credincioși adunată aici. Pe de altă parte preotul dăruiește cartea bisericii probabil de teama de a nu-i fi înstrăinată, crezând că în lăcașul sfânt e mai multă siguranță. În schimb gestul unor laici, de a oferi cartea bisericii, poate fi pus pe seama necunoașterii scris - cititului, în acest caz valoarea cărții reducându-se pentru ei doar la aspectul estetic, exterior, sau la prețul ridicat cu care a fost cumpărată. Destinul cărții nu se oprește însă aici: există situații în care cartea ajunge doar în posesia bisericii (nu în proprietatea ei) putând fi luată de acolo de membrii familiei celui care a cumpărat-o și a rămas în continuare proprietarul ei, dacă aceștia vor avea nevoie de ea "pentru învățtură". Al doilea gen de situații este acela în care cumpărătorul cărții un laic, o dăruiește duhovnicului său, un preot desigur, și nu bisericii.

În sfârșit, există situații în care cumpărătorul rămâne proprietarul statornic al cărții pentru multă vreme. Întâlnim în acest caz nu doar preoți, dar și laici care doresc și reușesc să păstreze cartea pentru ei. Gestul lor poate fi corelat numai cu motivația că au ajuns la conștientizarea funcției cărții tipărite. Există deci în sudul Transilvaniei, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, și câțiva laici ridicați din mijlocul vieții rurale înspre zonele, până nu de mult necunoscute pentru ei, ale deprinderii scris - cititului. Aceste persoane lasă ele însele însemnări pe carte: "această și dumnezeiască carte... este a lui Năstăsie și am scris eu cu mâna mea..."⁶⁰. În momentul când cineva lasă posterității o atare însemnare, este ușor să înțelegem faptul că acest proprietar de carte, știind să scrie și să citească, va păstra cartea pentru sine. Un exemplu impresionant de ieșire din tiparele mentalității arhaice este oferit de însemnarea de pe Cazania de Tăuni (jud. Alba), din care transpare dorința firească de a putea deprinde tainele scris - cititului: "Foarte mi drag a citi această carte sfântă dar nu pot așa bine, dar de va vrea Dumnezeu m-o-i învăța și eu a citi"⁶¹.

Strâns legate de aceste investigații sunt și cele referitoare la motivația care a determinat cumpărarea cărții și la scopul în care urma să fie utilizată aceasta, odată ajunsă în proprietate colectivă sau individuală. Daniile făcute bisericii aveau, în esență, scopul pomenirii veșnice a "eroilor" acestui act și a familiei lor: "Această evanghelie a dăruit-o Lazăr la Bungard, la biserică, pentru amintirea tatâne-său, Drăgan, a mamei sale Hamhana, ca să se pomenească cele trei nume seara și dimineața și la amiază"⁶². Mentalitatea colectivă era încărcată de o puternică religiozitate, fapt care se recunoaște ușor din semnificația pe care o are pentru lumea rurală cumpărarea unei tipărituri românești. Oamenii încearcă să salveze aparențele, se străduiesc să le elibereze astfel de povara unor păcate. Pe filele Cazaniei din satul Tărnăvița (jud. Hunedoara) se consemnau următoarele: "...eu, Toader Mihai, știindu-mă că sunt om cu bogate păcate și greșeli și nici un bine făcând ce m-am silit de am luat această sfântă carte de învățtură la această sfântă biserică..."⁶³. O atitudine asemănătoare are și Oprea din Țara Făgărașului, care nota: "Ci mă rog fraților, cu fața până la pământ când veți citi pe această carte să pomeniți și numele nostru, că am fost negri de păcate"⁶⁴. În general oamenii sunt convinși că gestul

60. F. Dudaș, Cazania, p.361-362.

61. Ibidem, p. 387

62. N. Iorga, Studii și documente..., vol.XIII, p. 72

63. F. Dudaș, Cazania, p. 361-362.

64. Ibidem, p. 349-350

lor de a oferi o carte bisericii este spre folosul comunității dar și că astfel reușească să (re)câștige încrederea celor din jur. Exemplul următor este grăitor în acest sens: cineva din neamul Magerilor a comis o crimă în satul Obârșă (jud. Hunedoara) și va încerca să neutralizeze repercursiunile pe care o astfel de faptă le-ar putea trezi în conștiința sătenilor oferind bisericii, spre lertare, o Cazană ⁶⁵.

În contrast cu această atitudine care merge pe firul unui tradiționalism cu rădăcini adânci în mentalitatea epocii, întâlnim și alte însemnări. Acestea, spre deosebire de cele de mai sus, certifică o conștientizare clară a rostului educativ al cărții: "să fie de învățătură pruncilor mei", se scria la sfârșitul secolului al XVII-lea pe Cazană de la Brănișca (jud. Hunedoara) ⁶⁶, motiv pentru care ea este păstrată în familie. Preoții desvăluie rosturile Cazaniei de a fi o carte de edificare morală: popa Danil notează că și-a cumpărat un exemplar "să fie de învățătură pentru duminicile și praznicele domnești și praznicele sfinților mari" ⁶⁷. În sudul Transilvaniei a existat și o instituție culturală în care nevoia de carte s-a resimțit acut deoarece ea a fost folosită exclusiv în scopuri educative. Este vorba de școala românească din Scheii Brașovului, a cărei existență se poate urmări încă din secolului al XV-lea. Tezaurul de carte veche aflat aici, manuscrise slave și românești, tipăriturile locale sau străine, ne determină să apreciem că școala putea satisface nevoile de cunoaștere ale elevilor săi ⁶⁸.

În concluzie, se poate afirma că în secolul al XVII-lea a avut loc o pătrundere destul de însemnată de carte dinspre centrele tipografice românești înspre zona de sud a Transilvaniei. Modalitățile prin care colectivitățile sau indivizii au intrat în posesia unor cărți au fost multiple: în primul rând actele de vânzare - cumpărare firești, în al doilea rând cazul împărțirii moștenirii și în al treilea rând, daniile făcute de domnitori, de conducătorii așezămintelor bisericești, de o serie de preoți sau chiar de unii locuitori. Oricum suntem în fața sporirii interesului față de carte fapt demonstrat de lumea diversă a proprietarilor de tipărituri. Utilitatea acestor opere livrești este înțeleasă diferit și ea se conturează din declarațiile celor care le achiziționează. Treptat, alături de o motivație religioasă sau estetică apare și una funcțională: cartea este necesară tuturor celor care doresc să învețe, să afle câte ceva din tezaurul de cunoștințe acumulat de-a lungul timpului. Lucrările tipografice ajung în această zonă să depășească cadrele bisericii: le achiziționează comunitatea sătească, părți ale acesteia, o familie, un număr tot mai mare de laici.

65. Ibidem, p. 331.

66. Ibidem, p. 223-225.

67. Ibidem, p. 351-352.

68. V. Oltean, Școala românească din Scheii Brașovului, București, 1989, passim.

LE DESTIN DES LIVRES DU XVIIÈME SIÈCLE DANS LE SUD DE LA TRANSYLVANIE

Résumé

L'article met en évidence le rôle important des vieux livres roumains pour la vie sociale et spirituelle.

En ce sens la signification des livres est déterminée surtout par les deux directions: par leur circulation, les livres ont été un facteur de l'unité culturelle des roumains, et par l'effet des relations entre les livres et la société.

L'article s'arrête en détail, sur quelques répers liés des livres: leur propriétaire, leur acheteur et le but de l'utilisation des livres.

Ainsi, ils sont exemplifiés quelques livres, les plus importants, pour l'histoire de notre culture, qui par leur notes dévoilent la vie complexe, avec les relations économiques, sociales et culturelles qui se sont établis par les livres.

Beaucoup de ces livres présentés ont circulé aussi par les divers localités du département de Hunedoara et ces vieux livres roumains religieux sont de vrais livres roumains d'enseignement.